

PAPER DETAILS

TITLE: MOGOL TOPLUM HAYATINDA 'ÖLÜMÜNDEN SONRA CENGİZ HAN'

AUTHORS: Murat TURAL

PAGES: 197-210

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/606688>

MOĞOL TOPLUM HAYATINDA ‘ÖLÜMÜNDEN SONRA CENGİZ HAN’

Murat TURAL*

Öz

1206 yılında yapılan *kurultay* ile “Cengiz” (cihan hükümdarı) unvanını alan Timuçin, yirmi yıl boyunca sadece Moğolların değil daha başka birçok halkın hâkimi oldu. Bu bağlılık Moğol dışı halklar için gönüllü bir tabiyetlikten ziyade teslimiyet anlamına gelmekteydi. Ancak kendilerini yoktan var eden Moğollar için yaşadığı müddetçe Cengiz Han, âdeta saygıdeğer bir efendi idi. Hâl böyle olunca, öldükten sonra da Moğol toplumunun devamı için kurucunun aziz hatırasına sahip çıkmak lazımdı. Cengiz Han’ın ölümünden (1227) sonra Moğol toplum hayatı için söylenebilecek pek çok şey vardır. Ancak ilk bakışta tuhaf gelen bu başlık ile de aslında anlatılmak istenen şey aynıdır. Bir farklılık bu çalışma, hayatta olmamasına rağmen her Moğol ferdi için âdeta “besmele” ile aynı anlama gelen Cengiz adının ve mirasının Moğol toplum hayatındaki yerini tespit etmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Moğol, Cengiz Han, Yasa, Ordu, Diplomasi.

‘GENGHIS KHAN AFTER HIS DEATH’ IN THE MONGOLIAN SOCIAL LIFE

Abstract

Temuchin, who assumed the title of “Genghis” (universal ruler) with a *kurultay* held in 1206, had the command of not only the Mongols but also many other people for twenty years. This commitment meant submission for the non-Mongol people rather than a voluntary dependence. However, for the Mongols that made the mentioned people out of nothing, Genghis Khan was almost a respectable master during his whole life. When it is the case, it was necessary to protect the valuable memory of the founder for continuation of the Mongolian public after his death. There are many things to say about the Mongolian social life after the death of Genghis Khan (1277). However, the thing intended to tell is actually the same as this heading that seems strange at first sight. With only one difference, the present study aims to determine the place of the name and heritage of Genghis, which has almost the same meaning as “basmala” for each Mongolian individual although he is not alive, on the Mongolian social life.

Key Words: Mongolian, Genghis Khan, Yasa, Army, Diplomacy.

GİRİŞ

Dünya tarihinin şahit olduğu en farklı karakterlerden birisi şüphesiz Cengiz Han’dır. O, Ortaçağ’da yaşamış olmasına rağmen, neredeyse tarihin bütün devirlerinde kendisinden söz ettirmeyi başarmıştır. Sadece tarihin değil, hâlâ

* Dr. Öğr. Üyesi, Bozok Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü. e-posta: murat.tural@bozok.edu.tr. ORCID: 0000-0002-1361-4656.

coğrafyanın, edebiyatın ve çeşitli sanat dallarının ilgi alanı içerisinde olmaya devam etmektedir.

Günümüz Moğolistan'ının devlet kurucusu sayıldığı için onun hatırası her şeyden önemlidir. Havaalanları, caddeler, sokaklar, okullar onun adıyla süslenmiştir. Kurduğu imparatorluğun üzerinden bin yıl geçmesine az kalmış olmasına rağmen, yakın zamanlarda onun ismi daha fazla hatırlanılır olmuştur. İsminin zikri doğduğu ve can verdiği (yeşerttiği) topraklarda geçen 800 küsur senede bazen yasaklansa da, onun tesiri yaşadığı yerlerin dışında daha büyük olduğundan şöhretinden pek bir şey kaybetmemiştir.

Esas olarak bu çalışmada, araya mecburiyetten serpiştirilmiş Cengiz Han'ın yaşamı hakkında kısa bilgilendirme ve değerlendirmeler ile birlikte, onun doğum yılından farklı olarak üzerinde ittifak edilen 1227'deki ölümünün ardından uzun süre baki kalan namı ve mirası üzerinde durulacaktır. Çalışmanın, 1227'den sonra Cengiz adının geçtiği ve namının yürüdüğü bütün bölgeleri ele almak gibi bir gayesi yoktur. Zira onun hakkında Moğolistan'a en uzak yerlerde bile eserler yazılmaya devam etmektedir. Makalede, temelde onun hatırasının henüz sıcak olduğu zamanlar konu edinecektir. Onun hatırasının en çok İlhanlılar arasında yaşatıldığını düşündüğümüzden, örnekler çoğu zaman onlar üzerinden verilecektir.

Cengiz Han'ın Ölümü

Çağ ve coğrafya farkı gözetmeksizin, devletlerin kuruluş zamanları ve kurucuları bir müddet sonra kutsalın bir parçası hâline geliverir. Mutlak derecesindeki bu genellemeden nasibini en fazla alanlardan biri şüphe yok ki Cengiz Han olmuştur. Onun çocukluk ve gençlik dönemi aşikâr değilse de, hayatının bilinen zamanlarında yaptıkları yaşamının özellikle pek sır vermeyen ilk devresini şekillendirmiş gibi durmaktadır. Doğumundan gerçek adına, annesiyle hayatta kalma mücadelesine atılmasından evliliğine dair sözü edilen her şeyde efsanevi öğelere rastlamak mümkündür..

Devlet kurucularının söz konusu edinildiği çalışmalarda onun hayatının ilk safhalarıyla başlamak âdet olsa da, burada Cengiz'in ölümü bizim için bir milat teşkil etmektedir. Zira bir fatihin ölümü en az doğumu kadar hatta ondan da öte büyüleyicidir. O kişi, eğer ölüme belki doğumdan fazla değer biçen Asya'nın bir fatihi ise mutlak son (ölüm) âdeta bir başlangıç gibidir.

Cengiz Han, 1227 yılının Ağustos ayında kendisine Batı seferinde destek vermeyen Tangutlar'a karşı düzenlediği harekât sırasında hayatını kaybetti (Moğolların Gizli Tarihi, 2010: 190). Oysa daha önce ölümsüzlük üzerine epey kafa yormuştu. Zira Taoist keşiş Ch'ang Ch'un, Cengiz'in, ömrünü uzatacak bir ilacın olup olmadığına dair kendisine ilginç gelen bir sualine muhatap olmuştu. Keşişten ömrü uzatacak değil ama yaşamı koruyacak tavsiyelerinin olduğu cevabını alan Cengiz Han hayal kırıklığına uğrasa da, ona savaş sahasında karşılaştıklarından farklı muamele etmiş ve saygısını belli etmişti. Sonrasında keşişle birkaç kez daha görüşen Cengiz

Han, onu Semerkant’a giderken beraberinde götürmüştü. Ondan sonradır ki Ch’ang Ch’un, aşırı alışkanlıkları terketmenin, tutkuları gemlemenin, bununla birlikte ruhu takviye edip korumakla ve ancak göklerde olana teslimiyetle ölümsüz olunabileceğini dillendirmeye başlamıştır. Bunun yanında kağana, seksin getireceği zararlar dolayısıyla kadınlarla olan ilişkisine bir sınırlama getirmesi tavsiyesinde bulunmuştur (Yao, 1986: 211-213; Russell-Rachewiltz, 1993: 214). Keşişin kendi dünya görüşüne göre yaptığı nasihatler bir tarafa, Cengiz Han 72 yaşında, ikinci kez attan düşüp iç kanama geçirmesi¹ veyahut sefer sırasındaki kötü (rutubetli) havanın etkisiyle hayatını kaybetmişti (Cüveyni, 1391: 231-233; Abû’l Farac, 1999: 522). Ch’ang Ch’un seks uyarısını yaşayan Cengiz için yapsa da, kağan kırk bakire ve atla birlikte gömüldü (Reşîdüddin, 1373: 540 vd.; Cüveyni, 1391: 237).

Roux (2006: 21), “Cengiz Han’ın mezarı, o nerede? Eğer en büyüğün uyuduğu yeri bilmiyorsak, onun yüzde biri gücündekileri nasıl daha iyi tanıyacağız?” diye sormuştur. Nadir Devlet (2010: 174) de gömüldüğü yer hakkında, öldüğü yere mi? Doğduğu yere mi? diyerek alanı daraltmıştır. Çinli bazı arkeologlar, Sincan-Uygur bölgesinde Sincan’ın kuzeyinde iki gölün yanını işaret ederek gerçek mezarı buldukları iddiasında.² Ancak genel kabul, cenazesinin Moğolistan’a getirildiği ve Burhan Haldun’da defnedildiği yönünde. Nasıl getirildiği ve ne şekilde defnedildiği ise yine muamma. Söylentiye göre, cenaze Moğolistan’a getirilirken gören duyan herkes öldürüldü. O hâlde ölümü birçok kişi tarafından işitilmişti. Hâlbuki 1072’de çıktığı doğu seferinde bir suikast sonucu hayatını kaybeden Selçuklu Sultanı Alp Arslan’ın ölümü orduya duyurulmamış ve hızla başkente dönülmüştü (Bkz. Sıbt İbnu’l Cevzî, 2011: 187).

Barthold’un (1947, 522) “Moğol hanlarının defin merasiminin mükemmel tasvirini yapmak imkânsızdır” uyarısı dururken, bu konuda da çok şey söyleniyor. Cengiz’i gömenlerin hatta onları görenlerin de öldürüldüğü ifade ediliyor. Öyle de olsa en son hayatta kalanlar olmalı. Yine şu kadar atın defin yerinde serbest bırakılıp bütün izleri sildiği de “bininci el kaynaklarda” yazılı. Barthold, bu türden haberlere ihtiyatla yaklaşılması tavsiyesinde bulunmuştur. Marco Polo’daki, Mönge’nin ölümü arkasından 20.000 kişinin öldürüldüğü kaydı da ona göre oldukça şüphelidir. Bu yüzden, Moğol tarihi konusunda kendisine oldukça itibar edilen D’ohsson’un benimsediği, insanların işaret ya da şahit bırakmamak amacıyla öldürüldüğü görüşü Rus yazarca hatalı bulunmuştur. Barthold (1947: 525, Dipnot 45), Güyük’ün vefatı sonrasında herkesin olduğu yerde kalması yönünde neşredilen fermanı (Reşîdüddin, 1373: 810) savına delil olarak getirmiştir. O ayrıca, Burhan Haldun kültürünün Cengiz’in ölümünden önce de var olduğunu nakleden bir Moğol rivayetinden bahsetmiştir. (Bkz. Hândmîr, 1380: 47) Buna göre Cengiz, bir defasında düşmanlarından kaçıp Burhan Haldun’a sığınmış, sonra ona kurbanlar sunmuş ve torunlarına da bunu devam ettirmelerini vasiyet etmiştir. Yine rivayete göre, ölünce orada bulunan bir ağacın

¹ Roux bu ölüm nedenini Yuan-se’ye dayandırır. Bkz. (Roux, 2001: 227).

² <http://arsiv.ntv.com.tr/news/30302.asp> (Erişim Tarihi: 11.08.2018).

altında gömülmeyi dilemiş, öyle de yapılmış ancak gömüldüğü yıl orada bir orman ortaya çıkınca! mezarı kimse bulamamış. Barthold (1947: 527-528) rivayeti şüpheli görse de, Carpini'nin (2015: 51-52, 54) izi kaybetmek için defin yerinin bilinçli olarak yeşille kaplandığı yönündeki kaydını değerli bulmuştur.

Hâlihazırda Cengiz Han ve Yuan hükümdarı Kubilay Han'ın defin yerleri ile ilgili tartışmalar devam etmekle birlikte (Jagchid-Hyer, 1979: 107), özellikle Cengiz Han'ı bulmak için Moğolistan'da Burhan Haldun ve çevresinde kazılar sürmektedir. Diğer taraftan kazı yapmayı "yerlilere ve inananlara saygısızlık" olarak niteleyip mezarı ahlaki ilkeyi gözettiğini iddia ederek uydu görüntüleriyle arayanlar da mevcut.³ Onun toprağa verilmekten çok saklandığı ortada. 790 küsur yıl önce onu saklayanların şimdilerde onun peşine düşenlerden daha zeki insanlar olup olmadıklarını veyahut ölümünden sonra ortaya çıkan efsanelerin (Ratchnevsky, 1992: 141) onun mezarını bulmada kolaylaştırıcı bir unsur olup olmayacağını gösterecek tek şey ise, zaman!

Cengiz'in İzinde: "Yasa"

Barthold (1988, 91-92), babası Yesügey'den Cengiz'e siyasi anlamda herhangi bir miras kalmadığını, dolayısıyla Cengiz'in diğer dünya fatihlerine kıyasla oldukça geç bir yaşta, 50 yaşında, kendini ispatlama yolunda henüz adımlar atabildiğini belirtmiştir. Cengiz'in doğum yılı olarak 1162'yi (kimi tarihçilere göre 1155) esas alırsak, babası öldüğünde (1171) henüz 9 yaşındadır. 1206 kurultayında ise 44 yaşında. Peki ama 1206'da Cengiz'in adı nerelere kadar duyulmuştu? Batı Asya'da namının duyulduğunu söylemek zor. Ne zaman ki Harzemşahlar ile savaşı başladı, işte o andan itibaren şöhreti de katlandı.

Onun *siyasi miras* olarak bıraktığı sınırlar bu makalede ele alınmayacaktır. Ancak şüphe yok ki Cengiz Han'ın en önemli mirası *Yasa* idi. Maalesef söz konusu kanunların tümünü içeren bir esere sahip değiliz. Bununla birlikte *Gizli Tarih*'te, müslüman yazarların çalışmalarında hatta Avrupalı seyyahların eserlerinde *Yasa*'nın belli maddelerine rastlamak mümkündür. Cüveyni'nin (1391: 128) yasaların tomarlara yazıldığı yönünde düştüğü kayıt işin ciddiyetini ortaya koyduğu gibi aynı zamanda bağlayıcılığını ve sürekliliğini de hissettirmektedir. Cengiz hastalandığı vakit oğullarını çağırması ve yasaların devamı için gayret göstermeleri gerektiğini söylemiştir (Cüveyni, 1391: 231).

Hanlık tahtına oturmak için yasalara bütünüyle hâkim olmak önemlidir. Hayton (2015: 75), Moğolların hükümdar seçiminde atalarının geleneklerine her zaman sadakat gösterdiklerine işaret etmiştir. Babasının ölümü sonrasında varis Ögedey, ya tevazudan ya da düşmanlarını baştan görmek amacıyla olsa gerek, yasa konusunda tam yetkinliğe sahip olmadığı gerekçesiyle bu görevi kabul edemeyeceği yönünde bir

³<https://www.bbc.com/turkce/vert-tra-40716086> (Erişim Tarihi: 11.08.2018);
<http://arkeofili.com/cengiz-hanin-kayip-mezari-uzaydan-araniyor/> (Erişim Tarihi: 11.08.2018).
| 200

açıklama yapmıştır (Cüveyni, 1391: 235; Abû'l Farac, 1999: 526). Ancak Cengiz'in sözü üzerine söz söylenemeyeceğinden, onun vasiyeti yerine getirilerek hanlık makamına Ögedey getirilmiştir. Henüz tahta geçen Ögedey yaptığı ilk konuşmada ise yine yasanın devamlılığına işaret etmiştir (Mîrhând, 1385: 3906). Cüveyni (1391: 613), sonrasında Möngke'nin kağan seçilişinde de yasaya bağlılık konusunun belirleyici olduğunu belirtmiştir.

Barthold (1990: 489), Cengiz'in kendisinin yerine geçecek kişi olarak Ögedey'i seçmesini Cengiz'in insan sarraflığı ile açıklamıştır. Spuler ise, Cengiz yasasına hâkimiyetin han seçiminde hemen hemen hiç etkili olmadığı kanaatindedir. Ona göre, örneğin Möngke'nin seçiminde Ögedey'in çocuklarını gözardı etmek için bu anlayış bilinçli olarak işlenmiştir. O, esas olarak Batu'nun isteği doğrultusunda Möngke'nin seçildiğini ifade etmiştir (Spuler, 2011, 282-283). Ancak aynı yazar (2011: 408-411), Cengiz yasasının zaman içinde yapılan ilaveler ile Moğolların güçten düşmelerine kadar geçerli olduğunu itiraf etmiştir. Zira Benâketî (1348: 401) de, hiçbir yaratılmışın yasayı değiştirmek gibi bir tasavvurunun olmadığını söylemiştir.

El-Ömeri (2014: 96), “Cengiz Han'ın oğulları kendi ülkelerinde onun yasasını uygulama konusunda birbirlerine benzerler” demiştir. Bu bakımdan diğer Moğol hanlıklarında yasanın uzun süre gündemden düşmediğini söylersek hata etmiş olmayız. Zira el-Ömeri (2014: 120), Altın Ordu topraklarında İslamiyetin her ne kadar kabul görmesine rağmen, Cengiz yasalarının hükmünün geçerliliğini koruduğuna değinmiştir. Yasa aynı zamanda tahtı ele geçirmek için bir araç olarak da kullanılmıştır. Örneğin İlhanlılar'da Gazan-Baydu çekişmesinde iki taraf birbirini yasayı çiğnemekle itham etmiştir (Bkz. Vassaf, 1346: 193).

İbni Arabşah (2012: 58) da, “Cengiz Han'ın Tevrat'ı durumdaki Yasa'nın Timur katında son derece muteber tutulduğuna vurgu yapmıştır. Kolayca farkedildiği üzere Yasa, benzerlik kurularak anlamlandırılmaya çalışılmıştır. el-Ömeri (2014: 61) “yasanın bazı maddeleri Şeriat-ı Mustafa'ya uygundur” demiştir. Aynı şekilde Cüveyni (1391: 560) de *şeriat* ile *Yasa* arasındaki benzerliklere dikkat çekmiş, örneğin dul ve yetimlerden vergi alınmaması noktasında şeriatın ve yasanın kesin hükmü bulunduğunu söylemiştir. Ancak Yasa konusuna epey mesai harcamış bir isim olan Ayalon'un (1971: 114) da belirttiği gibi, bu kurallar bütünüünün temel hedefi imparatorlukta birliğin tesis edilmesi üzerinedir. Bu açıdan bakıldığında yasanın askeri bir özelliğinin olduğu ortaya çıkar. Cüveyni değilse de, İslam'ın Arapların yarımada dışına atılmaları için bir *manivela* işlevi gördüğü kanaatinde olan günümüzün bazı bilim adamları, Yasa ile benzerlik kurarak aslında İslam'ın çıkış noktasıyla ilgili vahiy dışı nedenler arama peşindedirler. Nitekim Moğol fetihleri üzerine çalışmalar yapan Saunders (1971: 42), fetihler altındaki dini arka plana vurgu yaparak Moğolların da tıpkı Araplar gibi dini bir dürtü ile hareket edip barış ve düzenin tesisi uğruna mücadele ettiklerini söylemiştir. Khazanov (2017: 483) ise, Araplar ve Moğolların yükselişini en detaylı şekilde inceleyen biri olmasına rağmen, Moğolların boyun eğdirmekten başka bir şey düşünmedikleri sonucuna varmıştır.

İbn Arabşah (2012: 431) 15. yüzyılda, “İslam dininin önde gelen âlim ve imamı, Timur ve Cengiz-han yasalarını İslam şeriatının önüne geçiren her bir kişinin kâfir olduğu konusunda fetva vermişlerdir” ikazında bulunsa da, kaçınılmaz olarak bu türden karşılaştırmalar öteden beri yapılmış ve bundan sonra da yapılmaya devam edecektir.

Moğolların Farklı Dinlerle Olan İlişkilerinde Cengiz Han'ın Rolü

Cüveyni, Cengiz Han'ın herhangi bir dini olmadığını söylemiştir. Bu durum mezkûr yazarca, Cengiz'in eşsiz adilliğinin en önemli sebebidir. Ayrıca o, başka dinlere bağlanan Moğolların da çok fazla tutucu olmadıklarını belirtmiştir (Cüveyni, 1391: 129). Gerçekten de Cengiz'in dini müsamahasını gösteren bir çok anekdot çeşitli kaynaklar tarafından dile getirilmiştir. Buna rağmen, Cengiz'in belki de en hassas tarafını kendi kötü emellerine alet etmek isteyenler de çıkmıştır. Örneğin Arapça konuşan bir inkârcı Ögedey'e gelerek Cengiz'i rüyasında gördüğünü ve kendisine bir vazife yüklediğini söylemiştir. Görev, Müslümanların öldürülmesi emrinin Ögedey'e ulaştırılmasıdır. Ancak Ögedey basit sorularla bu adamın sahtekâr olduğunu anlamış ve onu idam ettirmiştir (Cüveyni, 1391: 264).

Cengiz Han hayatta iken içeriği konusunda pek bir şey bilmediği ancak en azından adlarından haberdar olduğu büyük dinlerden birini seçse idi acaba ardıllarının tutumu ne olurdu? Bu sorunun cevabını kestirmek hiç de zor değildir. İşte o sebeptendir ki Cuci, Çağatay, Ögedey, Güyük, Möngke, Kubilay ve Hülagü tıpkı ataları gibi Şamanizm inancını benimsediler. Cengiz'in karizmatik liderliği ve baskın karakteri bu kadar belirgin olmasa idi şüphesiz diğerleri komşu dinlerden birine kolayca bağlanabilirlerdi. Bu, Cengiz Yasa'sında dinlere sınırlama getirildiği anlamına asla gelmemelidir. Aksine Cengiz zamanında imparatorluk içinde dinlerin özgürlüğü Yasa ile güvence altına alınmıştır (D'ohsson, 2006: 162). Yine de yukarıda zikredilen isimlerin çoğu ile ilgili kaynakların gerçekten uzak olan görüşleri vardır. Abû'l Farac (1999: 547), Güyük'ü Hristiyan olarak düşünmüştür. Diğer taraftan özellikle Möngke hakkında Müslüman (Cûzcânî, 1864: 411) ve Hristiyanların (Hayton, 2015: 104), Hülagü ile ilgili ise Hristiyanların gerçekten uzak olan emelleri vardır (Bkz. Tural, 2017: 32-36). Son iki hükümdar zamanında dönemin siyasetinin Müslümanlar aleyhine dönmüş olması, daha doğrusu Moğol kudretinin Cengiz Han zamanındakinden oldukça düşük olması sebebiyle bu türden beklentiler ortaya çıkmıştır. Marco Polo (2003: 212) ise Çin'deki Kubilay'ın Hristiyanlığa yakın olduğunu ancak ikrar edemediğini söylemiştir ki, o da hata etmiştir.

Cengiz'in yönetiminde din-devlet işleri, diğer Türk devletlerinde olduğu gibi, birbirine karıştırılmamıştır (Yuvalı, 2017: 31). Bir makalesinde Ahmed Zeki Velidi de (1335: 737) Cengiz'in bu yönetim tarzını takdir etmiştir. Şamanların toplum içindeki rolleri tartışmasız olsa da, onlar siyasi meselelere girdikleri andan itibaren tehdit unsuru olarak algılanmışlardır. Bu yönetim tarzı diğer Moğol devletleri için de uzun süre geçerli olmuştur.

Cengiz Han’ın Ordusu

Cüveyni neredeyse bütün başlangıçları Cengiz Han’a bağlamıştır. Örneğin ordudan bahsederken yaratılıştan itibaren kendi zamanına kadar Moğol ordusuna denk hiçbir kuvvetin olmadığını ifade etmiştir (Cüveyni, 1391: 131). Seyyah Carpini (2015: 95) ise Cüveyni benzeri hatalı bir genellemede bulunarak Moğol ordusundaki onluk sistemin varlığını Cengiz’in emrine bağlamıştır. Bilindiği üzere bu sistem hemen bütün göçebe halklarda bulunmaktaydı (Barthold, 1990: 410; Gömeç, 2006: 15). Dönemin kaynaklarının abartılı ifadeleri bir tarafa, Spuler’in (2011: 298, 435) de haklı olarak belirttiği üzere, Cengiz’in eski Türk ve Moğol geleneklerini esas alarak kurduğu ordu teşkilatı düzeni Büyük Moğol Devleti’nde ve onun şubelerinde ihtimamla gözetilmiştir.

Cengiz’in en çok karşılaştırıldığı isimlerden biri şüphesiz Timur’dur. İki ismin yan yana gelmesinin başlıca sebebi ise ordularının muazzam derecedeki kabiliyetidir. Zira Yakubovskiy, Timur’un ordusunu “Cengiz Han ordusunun daha mütakâmil bir şekli” olarak tarif etmiştir. Yakubovskiy (2000: 160-161) ayrıca, Timur’un ordusunun Cengiz’in ordusundan birkaç noktada ayrıldığını söyler. Bunlardan en belirginini, Timur’un ordusundaki piyade varlığıdır.⁴

Ordunun her zaman savaşa hazır olması gerekli idi. el-Ömeri, bu hassasiyetin Cengiz’de fazlasıyla bulunduğu kanaatindedir. O, bu konuda hassas olan Cengiz’in ordu ile birlikte sürekliliğe çıkmayı ihmal etmediğini söylemiştir. el-Ömeri’nin (2014: 64) deyişiyle bu âdet Cengiz’in oğulları tarafından da uygulanmaya devam etmiştir.

Cengiz’in oğullarına vermiş olduğu bir ders, sonraları ibret ve tedbir vesilesi olarak çoğu yerde karşımıza çıkmıştır. Bu, oğullarını bir ve birden çok olan okla imtihan etmesi hadisesidir (Bkz. Cüveyni, 1391: 650; el-Ömeri, 2014: 65). Nitekim aynı olay Oğuz Kağan ile ilgili olarak da anlatılmaktadır. Diğer taraftan Otrar’da yaşananlar ve sonucunda Harzemşah Muhammed’in başına gelenler, sonraki zamanlar için ibret alınacak bir olay olarak görülmüştür (Bkz. Nizamüddin Şâmî, 1987: 265). İçerisindekilerin neredeyse tamamı Müslüman olan Cengiz’in yaklaşık 450 kişilik kafilesi Otrar’da öldürülmüştür. Kaynaklar olayın faili olarak vali ya da Harzemşah’ın annesini işaret etse de (Nesevî, 1384: 45 vd; Cûzcânî, 1864: 311 vd; İbnü’l-Esîr, 1987: 320 vd.; Beyânî, 2015: 15-23), Cengiz bunun hesabını bütün imparatorluktan sormuştur. İki taraf arasındaki diplomatik ilişkilerin henüz başlangıç aşamasında meydana gelen bu olay üzerinden yüzyıllar geçse de hâlâ canlılığını korumaktadır. Zira günümüzde “Diplomasi Tarihi” adlı kitabın yazarı olan İngiliz tarihçi Jeremy Black (2010: 11), eserinin daha ilk sayfasında bu olaya atıf yapmıştır. Seyyah Carpini, Cengiz’in önemli bir yasasından bahsetmiştir. Bu, Moğol hâkimiyetini kabul etmeyenlerle asla barış yapılmaması üzerinedir (Carpini, 2015: 79, 105).⁵ Ancak Otrar olayı akabinde meydana gelenlerin asıl müsebbibi basiretsiz Müslüman idarecilerdir. Yani ilk aşamada Cengiz,

⁴ Cengiz-Timur karşılaştırmasına örnek olarak bkz. (Weatherford, 2018: 330-331).

⁵ Dönemin diğer seyyahları da bu hususu tekrarlar. Örneğin bkz. (Simon de Saint Quentin, 2006: 12).

Harzemşah üzerinde bir otorite kurma niyetinde olmamıştır. Sonrasında ise eline geçen fırsattan elverdiği kadar istifade etme yoluna gitmiştir. Zira bu meş'um olayın ardından Cengiz'in Moğollarına Maveräünnehir yolu açılmıştır (Kazvinî, 1394: 581-582).

Bu gibi olaylardan ötürü Cengiz Han'ın en büyük miraslarından birinin yaratılmış olan Moğol korkusu olduğunu söylersek hata etmiş olmayız. Bu korkunun ortaya çıkmasında Cengiz'in komutanlarının ve ondan sonraki Moğol hükümdarlarının icraatlarının da büyük katkısı olmuştur. Nitekim Dominiken keşiş Ricoldus (2018: 58), kadınların bu korku tesiriyle çocuklarını bile düşürdüklerini söylemiştir.

Hayatta Olmayan Cengiz Han'ın Moğol Diplomasisindeki Yeri

Gumilev (2004: 376), Cengiz'in başarılarını onun kıvrak diploması ve teşkilatçılık kabiliyetine bağlasa da, bu başlık altında hayatta olmamasına rağmen Cengiz adının Moğol diplomatik üslubu içerisinde kendisine ne şekilde yer bulduğu üzerinde duracağız.

Cengiz'in ölümünden sonra başa geçen Ögedey zamanında Moğol kudreti değerinden çok fazla bir şey kaybetmemiştir. Bu, bazı yazarlarca Cengiz Han'ın yaptığı seçimin doğruluğunu gösteren en önemli delil olarak görülmüştür (Kafalı, 1993: 368). 1241 yılında gerçekleşen Ögedey'in ölümünden sonra Moğol diplomasisinin hareketlendiğine şahit olunmaktadır. Bir kere Avrupa'da bulunan Batu öncülüğündeki ordu derhal ilerleyişini durdurarak geri çekilmiştir. Sonraki yıllarda ise Cengiz'in cihan hâkimiyeti düşüncesinden azar azar bir şeylerin yitirildiğine şahit olunmaktadır.

Moğollarda hiyerarşinin en tepesinde, hayatta olduğu ve olmadığı zamanlarda da Cengiz Han vardı (Miftah, 1381: 177). Zira Carpini, Güyük'ün ordasına gittiğinde Cengiz'in bir arabanın üstüne yerleştirilmiş put suretini görmüştür. Hatta o Rus prenslerinden Michael'in, Cengiz'in suretinin karşısında eğilmemesinden ötürü öldürüldüğünü aktarmıştır (Carpini, 2015: 45-46).

Papa IV. Innocent, Ögedey'den sonra büyük han olan Güyük'e, belki Moğolların Avrupa saldırılarındaki gerçek niyetlerini anlamak gayesiyle elçi olarak Carpini'yi göndermiştir. Yanında papanın bir mektubunu da getiren Carpini, dönüşünde ise Güyük'ün cevap mektubu ile birlikte Avrupa'nın yolunu tutmuştur. Morgan'a (2012: 165) göre, 1246 tarihli Güyük'e ait olan bu mektup Moğol imparatorluğunun en erken tarihli diplomatik belgesi olma özelliğini taşımaktadır. Mektupta (Bkz. Carpini, 2015: 26-30), papanın sert ifadelerine aynı hatta bir üst tonda cevap verildiği görülür. Papa, Macaristan, Polonya ve Moravya'daki Hristiyanların hangi sebepten ötürü katliama maruz kaldıklarını sormuş, Güyük ise Cengiz Han'ın yasalarına uymayıp elçilerinin öldürülmesinden dolayı bu yetkiyi Tanrı'dan aldıklarını söylemiştir. Morgan'ın tespitini daha erkene alacak yeni bir kayıt bulunmadığı takdirde, Moğol diplomasisinin en erken tarihli belgesinde Cengiz adı onun ismiyle

özdeşleşen Yasa’sı ile birlikte bu şekilde anılmıştır. Beyani’ye (1367: 181) göre mezkûr mektup ile Yasa dünya siyasetine hâkim olmuştur.

1248 yılında Tebriz’de bulunan Moğol komutanı Elçigidey’den, Kıbrıs’taki Fransa kralı IX. Louis’e gönderilen mektup içerisinde de Cengiz Han’a yapılan atıf göze çarpmaktadır. Mektupta (Bkz. Matthew Paris, 1852-54: 419-420; Voegelin, 2000: 93-95), Hristiyanların mezhep farkı gözetilmeksizin vergilerden muaf tutuldukları hatırlatılmaktadır ki, bu direkt olarak Cengiz yasasına işaret etmektedir. Elçigidey mektubunda Latin, Grek, Nesturi, Yakubi diye sıralayıp onlar arasında ayırım yapılmadığını söyleyerek de aslında Cengiz Han’ın mirasını hatırlatır.

Möngke (1251-1259) ise Fransa kralı IX. Louis’e yazdığı mektupta, “Ebedi buyruk”un yani dünyayı yönetme yetkisinin Tanrı tarafından Cengiz Han’a verilmiş olduğunu ve ardından bu görevin onun ardıllarına düştüğünü söylemiştir (Rubruk, 2010: 258). Carpinî’nin (2015: 113) dediğine göre, Moğollardaki dünya hâkimiyeti arzusu Cengiz’in bir emridir. Roux (2006: 300), bu ülküyü Cengiz’in en büyük mirası olarak görmüştür. Tanrı’nın Cengiz Han’a bu noktada vekalet verdiği yönündeki vurgu daha net bir şekilde İlhanlı hükümdarı olan Hülagü’nün yine Fransa kralı IX. Louis’e yazdığı mektup içerisinde yer alır. Hülagü’nün 1262 yılında Meraga’dan yazılan mektubunda (Bkz. Meyvaert, 1980: 245-259), “İbranilere Mektup”tan da istifade edilerek *Tanrı’nın Oğlu’na* (Bkz. Tural, 2018: 289-291) yani Cengiz’e ve ardıllarına yönetme yetkisinin bizzat Tanrı tarafından bahşedildiği hususu incelikle işlenmiştir.

Abaka’nın 1274 yılında toplanan II. Lyon Konsili’ne ulaşan mektubunda (Lupprian, 1981: 226-230) söz konusu vekaletle gönderme yapılmasa da, Argun’un 1285 yılında Papa IV. Honorius’a yazdığı mektupta (Bkz. Lupprian, 1981: 244-246; Soranzo, 1930: 257; Howorth, 1888: 348), Cengiz’in ve haleflerinin Hristiyanları vergiden muaf tuttıkları hususu yine karşımıza çıkmaktadır.

Cengiz adı İlhanlı hükümdarlarının sadece Avrupalı idareciler ile kurdukları ilişkilerde kullanılmamıştır. Onlar rakip oldukları Memlükler ile kurdukları münasebetlerde de atalarının şöretinden istifade yolunu tutmuşlardır.⁶ Zira 1260 yılında henüz tahta oturan Kutuz’a, Hülagü’nün elçileri aynı şekilde Tanrı’nın vekaletinin Cengiz Han ve halefleri üzerinde olduğu ihtarında bulunmuşlardır (Reşîdüddin, 1373: 1028). Yine 1277 yılında Abaka, Baybars’a yazdığı mektupta dünya hâkimiyetinin Tanrı tarafından Cengiz ve ailesine bağışlandığını hatırlatmıştır (Reşîdüddin, 1373: 1103). İlhanlı hükümdarlarının İslam’a girmeleri de Memlüklerle olan ilişkilerde yumuşamaya neden olmamıştır. Zira Müslüman olan Ahmed Teküdâr kendisinin *ilhan* olmasını, 1282 yılında Memlük sultanı Kalavun’a yazdığı mektupta Allah’ın takdiri ve Cengiz’in Yasa’sına bağlamıştır (Abû’l Farac, 1999: 610-611). Müslüman olduğu için oldukça takdir toplayan İlhanlı hükümdarı Gazan’ın 1302’de Kahire’ye giden elçileri de, Cengiz zamanında Harzemşahların maruz kaldıkları

⁶ Bu konuda son zamanda çıkan bir yayın için bkz. (Sağlam, 2018: 83-157).

duruma Memlûklerin düşmemesi gerektiği uyarısında bulunmuşlardır (Aştiyânî, 1388: 275).

Geçen 50 küsur senede Cengiz adının yükselişi ve düşüşü esasında Moğol kudreti ile doğru orantılıdır. Başlarda Cengiz adı Tanrı'nın vekalet verdiği hususu ile birlikte işlenmiş, sonraları Moğol devletlerinin güçten düşmeleriyle Cengiz adının kullanımı da rafa kaldırılmıştır. 14. yüzyılın sonlarında Toktamış'ın (ö. 1399) hâkimiyet alanını genişletmek ve kendi meşruiyetini sağlamak için Cengiz'e yaslanması (Roux, 2006: 338), onun etkisinin en azından bir yüz yıl kadar sonra devam ettiğinin önemli göstergelerinden biridir. Ancak 16. yüzyıla gelindiğinde Mirza Haydar Duğlat (2006: 314) şöyle diyecektir: "Moğollar ve hakanlarının tarihi Moğolların kendilerinden başkasını çok az ilgilendirebilir, zira Çingis Han'ın kudret ve cesaretiyle önceden dünyanın efendileri olmalarına rağmen, onlar şimdi boyların en aşağı ve önemsizi hâline gelmişlerdir."

Cengiz'e olan ilginin yüzyıllar sonra tekrardan canlandığına şahit olunmaktadır. Zira Roux, Sovyetlerin çöküşünün ardından Moğolistan'da Cengiz'e karşı aşırı bir teveccühün tekrardan gündeme geldiğini söylemiş ve adının her yerde anılması konusunda sınırı biraz da aştıklarına değinmiştir. O ayrıca, Komünistlerin çekilişinin ardından Protestan ve Katoliklerin ülkedeki etkinliklerini yüzyıllar önce Cengiz'in hoşgörüyü yüceltmesi ile açıklamıştır (Roux, 2006: 425; Ayrıca bkz. Khan, 1995: 261 vd.). Diğer taraftan 1937-1945 Japon-Çin savaşında, Moğollarca da kutsal sayılan bir bölge olan Sarı Irmak'ın güney tarafında Ejen Khoroo'daki Cengiz Han ile ilgili olduğuna inanılan parçaların (relic) propaganda amacıyla Japonların eline geçmemesi için Çin ordusunca Çin'in iç taraflarına doğru taşınması (Jagchid-Hyer, 1979: 108; Khan, 1995: 264-266), ölümü üzerinden yüzyıllar geçse de Cengiz Han'a olan sınırlar ve milletler ötesi rağbetin boyutları hakkında bizlere bir fikir vermektedir.

SONUÇ

Tarihçiler, Ortaçağ Asya'sının sayısız fatihlerinden biri olan Cengiz'i benzerleri ile mukayese ettiklerinde genellikle onun sert karakterini ön plana çıkarmışlardır. Böyle bir algının yerleşmesinin sebebi şüphesiz Cengiz adının Yasa ile özdeşleşmesidir. Genel itibarıyla askeri bir disipline vurgu yapan Yasa'nın çeşitli kaynaklarda zikredilen maddeleri, Cengiz'in biyografisinin az bilinen safhalarını doldurmada birinci el kaynak olma özelliğini korumaktadır.

Devlet kurucularının karizmatik bir otoriteye sahip olması sadece eski zamanlar için geçerli olmuş bir şey değildir. Ancak şunu peşinen kabul etmek gerekir ki, Cengiz Han dünyanın şahit olduğu en karizmatik liderlerden biridir. Cengiz'in başlattığı Moğol istilası sonuçları bakımından İslam dünyası için çok olumlu neticeler doğurmuştur. Ancak hiçbir Haçlı hükümdarı nedense Cengiz kadar Müslümanların tepkisini üzerine çekmemiştir. Cengiz bu noktada ancak Hülagü ile yarışabilir. Timur'a olan öfke ise yakın zamanlarda ortadan kalkma yolunu tutmuştur.

Cengiz’in 1227 yılında ölümünden sonra ardıllarının meşruiyet kaynağı ve dayanağı Cengiz ve Yasa’sı olmuştur (Hope, 2016: 1). Âdeta Tanrı-Cengiz ve Yasa Moğolların bir nevi *teslis*’i değerini taşımıştır. Sade bir özellik arzeden Moğol diplomatikasının en önemli hususiyeti yine onun adının en başlarda zikredilmesidir. Müteferrik Moğol devletlerinin güçten düşmelerine kadar da Cengiz hassasiyeti onlar arasında devam etmiştir.⁷

Vladimirtsov (1995: 209-210), Moğolların başlıca kültünün Cengiz’in kendisi olduğuna dikkat çekmiştir. Bizce de bu yaklaşım ölümünün ardından yüzyıllar geçse de değerinden pek fazla bir şey kaybetmemiştir. Zira Sovyet boyunduruğundan kurtulan Moğolistan’ın yine Cengiz’e sarılması bunun en açık göstergesidir.

KAYNAKLAR

- Ahmed Zeki Velidi. (1335). “İbn Haldun Nazarında İslam Hükümetlerinin İstikbalî”, *Bilgi Mecmuası*, Yıl 1, Sayı 2, 733-743.
- Ayalon, D. (1971). “The Great Yāsa of Chingiz Khān. A Reexamination (Part A)”, *Studia Islamica*, No. 33, 97-140.
- Barthold, V. V. (1947). “Türklerde ve Moğollarda Defin Merasimi Meselesine Dair”, Çev. A. İnan, *Belleten*, C. XI, S. 43, Ankara, 515-539.
- Barthold, V. V. (1988). “Cengiz Han”, *M.E.B. İA.*, C. 3, İstanbul, 91-98.
- Barthold, V. V. (1990). *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz. H. D. Yıldız, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Benâketî, Taceddin Ebu Fazl Muhammed b. Muhammed Davud. (1348). *Ravzat ûlîl-alkâb fi ma’rifeti’t-tevârih ve’l-ensab (Târih-i Benâketî)* tas. C. Şîâr, Tahran.
- Beyânî, Ş. (1367). *Dîn u devlet der-Îrân-i ahd-i Mogûl*, I, Tahran.
- Beyânî, Ş. (2015). *Moğol Dönemi İran’ında Kadın*, Çev. M. Uyar, Ankara.
- Black, J. (2010). *A History of Diplomacy*, Reaktion Books.
- Carpini. (2015). *Plano Carpini’nin Moğolistan Seyahatnâmesi (1245-1247)*, Çev. E. Ayan, Gece Kitaplığı.
- Cûzcânî**, Minhâcüddin Ebû Ömer Osman b. Sirâceddin. (1864). *Tabakât-ı Nâsirî*, C. II, W. Nassau Lees, Calcutta.
- Cüveynî, Alâeddin Ata Melik. (1391). *Târih-i Cihângüşâ*, tsh. M. Kazvînî, Müessesese-yi İntişarat-ı Nigah, Tahran.
- D’ohsson, M. B. C. (2006). *Moğol Tarihi*, Çev. E. Kalan-Q. Şükürov, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.
- Devlet, N. (2010). *Avrasya Fatihî Cengiz Han*, Başlık Yayınları, İstanbul.

⁷ Temizsu (2018: 218) da, Yasa’nın sahip olduğu üst kimliğin devamlılığına vurgu yapmıştır.

- el-Ömeri, Şihabeddin b. Fazlullah. (2014). *Mesaliku'l Ebsar fi memalik'il-emsar (Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım)*, Çev. A. Batur, Selenge Yayınları, İstanbul.
- Gömeç, S. (2006). "Bazı Çingiz Yasalarının Tarihi ve Sosyal Dayanakları", *Turkish Studies*, S. 2, 9-19.
- Gregory Abû'l Farac (Bar Hebraeus). (1999). *Abû'l Farac Tarihi*, C. II, Çev. Ö. R. Doğrul, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Gumilev, L. N. (2004). *Etnogenez, Halkların Şekillenışı Yükseliş ve Düşüşleri*, Çev. A. Batur, Selenge Yayınları, İstanbul.
- Hândmîr, Gıyâseddin b. Hümâmeddin. (1380). *Tarih-i Habîbü's-Siyer fi Ahbâr-i Efrâd-i Beşer*, C. III, neşr. M. Debirsiyaki, Tahran.
- Hope, M. (2016). *Power, Politics, and Tradition in the Mongol Empire and the Ilkhanate of Iran*, Oxford University Press.
- Howorth, H. H. (1888). *History of the Mongols*, III, Longmans, Green & Co., London.
- İbni Arabşah. (2012). *Acâibu'l Makdûr (Bozkırdan Gelen Bela)*, Çev. A. Batur, Selenge Yayınları, İstanbul.
- İbnü'l-Esir. 1987. *El Kâmil Fi't-Târih*, C. XII, çev. A. Ağırakca-A. Özeydin, İstanbul.
- Jagchid, S.; Hyer, P. (1979). *Mongolia's Culture and Society*, Westview Press.
- Kafalı, M. (1993). "Cengiz Han", *TDV. İA.*, C. 7, 367-369.
- Kazvinî, Hamdullâh Müstevfî. (1394). *Târih-i Güzide*, neşr. A. Nevaî, Tahran.
- Khan, A. (1995). "Chinggis Khan: From Imperial Ancestor to Ethnic Hero," *Cultural Encounters on China's Ethnic Frontiers*, Ed. Stevan Harrell, University of Washington Press, Seattle and London, 1995, 248-277.
- Khazanov, A. M. (2017). "Muhammed ve Cengiz Han: Dünya İmparatorluğu İnşasında Din Faktörü", Çev. M. Tural, *Tarih Okulu Dergisi*, Yıl 10, S. XXIX, 479-502.
- Korykoslu Hayton. (2015). *Doğu Ülkeleri Tarihi'nin Altın Çağı*, Çev. A. T. Özcan, Selenge Yayınları, İstanbul.
- Lupprian, K.-E. (1981). *Die Beziehungen der Papste zu Islamischen und Mongolischen Herrschern im 13. Jahrhundert anhand ihres briefwechsels*, Biblioteca Apostolica Vaticana.
- Marco Polo. (2003). *Dünyanın Hikaye Edilişi*, C. I, Çev. I. Ergüden, İthaki Yayınları, İstanbul.
- Matthew Paris. (1852-1854). *English History*, III, Ed. J. A. Giles, London.
- Meyvaert, P. (1980). "An unknown letter of Hulagu, Il-Khan of Persia, to king Louis IX of France", *Viator*, 2, 245-260.

- Miftah, İ. (1381). “Şaman-gerayi ve Din-i Mogûlân”, *Ferheng*, 43, 139-188.
- Mîrhând, Muhammed b. Seyyid Burhâneddin Hândşâh. (1385). *Ravzatü's Safâ fi Sîreti'l Enbiyâ ve'l Mülûk ve'l Hulefâ*, C. VIII, tas. Çemşîd Giyânfer, Tahran.
- Moğolların Gizli Tarihi. (2010). Çev. A. Temir, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Morgan, D. (2012). “Persian as a Lingua Franca in the Mongol Empire”, *Literacy in the Persianate World: Writing and the Social Order*, Ed. B. Spooner-W. L. Hanaway, 160-170.
- Nesevî, Muhammed b. Ahmed. (1384). *Sîretü's-Sultân Celâlidîn Mengübertî*, neşr. M. Minovi, Tahran.
- Nizamüddin Şâmî. (1987). *Zafernâme*, Çev. N. Lugal, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Ratchnevsky, P. (1992). *Genghis Khan: His Life and Legacy*, Trans. T. N. Haining, Blackwell.
- Reşîdüddin Fazlullah. (1373). *Câmiu't-Tevârih*, I, Neşr. M. Ruşen-M. Musevi, Tahran.
- Ricoldus de Monte Crucis. (2018). *Doğu Seyhatnamesi Bir Dominikan Keşişin Anadolu ve Ortadoğu Yolculuğu*, Çev. A. D. Altunbaş, Kronik Kitap, İstanbul.
- Roux, J. P. (2001). *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, Çev. A. Kazancıgil-A. Bereket, Kabalcı Yayınları, İstanbul.
- Roux, J. P. (2006). *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, Çev. L. Arslan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- Rubruk (Ruysbroeckli Willem). (2010). *Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk 1253-1255*, Ed. Peter Jackson-David Morgan, Çev. Z. Kılıç, Kitap Yayınevi.
- Russell T.- Rachewiltz I. De. (1993). “Ch'ü Ch'u-Chi”, *In the Service of the Khan Eminent Personalities of the Early Mongol-Yüan Period*, Ed. I. de Rachewiltz-H. L. Cam-Hsiao Ch'i-ch'ing-P. W. Geier, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 208-223.
- Sağlam, A. (2018). “Memlûk-İlhanlı Diplomatik İlişkileri”, *Belleten*, C. LXXXII, S. 293, Ankara, 83-157.
- Saunders, J. J. (1971). *The History of the Mongol Conquests*, Pennsylvania University Press.
- Sıbt İbnu'l Cevzî. (2011). *Mirâtü'z-Zamân fî Târîhi'l-Âyân (Selçuklular)*, Terc. A. Sevim, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Simon de Saint Quentin. (2006). *Bir Keşişin Anılarında Tatarlar ve Anadolu 1245-1248*, Çev. E. Özbayoğlu, DAKTAV, Alanya.
- Soranzo, G. (1930). *Il papato, l'Europa cristiana e i Tartari: un secolo di penetrazione occidentale in Asia*, Societa Editrice “Vita e Pensiero”, Milan.

- Spuler, B. (2011). *İran Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri (1220-1350)*, Çev. C. Köprülü, Ankara.
- Temizsu, H. (2018). *Yasak, Cengiz Han Yasası ve Moğol Devletleri Tarihinde Yaşadığı Değişim*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Tural, M. (2018). "Cengiz Han: Tanrı'nın Oğlu Mu? Zalim Bir Deccal Mı?", *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, Vol. 11, 288-305.
- Tural, M. (2017). "Hülâgû Han'ın Bağdat'ı İstilas (1258) ve Tahribe Teşvik Meselesi", *Tarih Okulu Dergisi*, Yıl 10, S. XXX, 21-50.
- Vassaf el-Hazrat. (1346). *Tahrir-i tarih-i Vassaf*, ed. Abd al- Muhammad Ayati, Tahrân.
- Vladimirtsov, B. Y. (1995). *Moğolların İçtimaî Teşkilatı*, Çev. A. İnan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Voegelin, E. (2000). "The Mongol Orders of Submission to European Powers, 1245-1255", *The Collected Works of Eric Voegelin*, Ed. E. Sandoz, University of Missouri Press, 76-125.
- Weatherford, J. (2018). *Cengiz Han*, Çev. S. Karakale, Kronik Kitap, İstanbul.
- Yakubovskiy, A. Yu. (2000). *Altın Ordu ve Çöküşü*, Çev. H. Eren, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Yao, T.-C. (1986). "Ch'iu Ch'u-chi and Chinggis Khan", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Vol. 46, No. 1, 201-219.
- Yuvalı, A. (2017). *İlhanlı Tarihi*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.